

Υπεργολαβίες βιομηχανικής παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην ανάπτυξη της πόλης: Η περίπτωση του δήμου Συκεών στη Θεσσαλονίκη

*Ντίνα Βαΐου, Λόης Λαμπριανίδης,
Κωστής Χατζημιχάλης και Ζώγια Χρονάκη**

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στην ανάπτυξη των υπεργολαβιών και του φασόν και, κυρίως, στις σχέσεις τους με την ανάπτυξη των πόλεων¹. Οι υπεργολαβίες και το φασόν αποτελούν σημαντικό μέρος του φαινομένου της διάχυτης εκβιομηχάνισης, που εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο από τη δεκαετία 1970. Το φαινόμενο αυτό έχει κλονίσει παραδοσιακές σταθερές, όπως την τάση για ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση της βιομηχανίας σε λίγους πόλους, ή την τάση για συγκέντρωση σε μεγαλύτερες μονάδες, αλλά και ορισμένες βεβαιότητες της επιστημονικής έρευνας και συζήτησης γύρω από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αυτό είναι σημαντικό σε έκταση και πολυπλοκότητα, αλλά και αντιφατικό, με την έννοια ότι συμβάλλει στη διαπλοκή χρήσεων και λειτουργιών και στή διατήρηση μιας καθημερινής ζωντάνιας στην πόλη, ενώ ταυτόχρονα αναπαράγει απαράδεκτες εργασιακές σχέσεις και συνθήκες ζωής και εργασίας.

* Λέκτορας στο ΕΜΠ, Επίκ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Αναπλ. Καθηγητής στο ΑΠΘ, Βοηθός στο ΑΠΘ, αντίστοιχα.

Οι υπεργολαβίες και το φασόν δεν αποτελούν μια αδυναμία ή έναν αναχρονισμό στην οργάνωση της βιομηχανίας μιας χώρας ή μιας περιοχής, αλλά αντίθετα, το δομικό χαρακτηριστικό ενός ευέλικτου παραγωγικού συστήματος, που μπορεί να προσαρμόζεται εύκολα, γρήγορα και με χαμηλό κόστος στις διακυμάνσεις της αγοράς. Ωστόσο, οι υπεργολαβίες και το φασόν δεν είναι πρόσφατα φαινόμενα και δεν πρέπει να αναγορεύονται σε λύση στα προβλήματα της εν σειρά παραγωγής και του φορντισμού. Δυστυχώς, αυτό το λάθος γίνεται συχνά στην Ελλάδα, όπου η προβληματική της «ευελιξίας» και «της κατάτμησης της παραγωγής σε υπεργολαβικές μονάδες» αντιμετωπίζεται μόνο θεωρητικά, αντλώντας επιχειρήματα από μελέτες που έγιναν στο εξωτερικό. Απουσιάζουν οι πρωτογενείς έρευνες που θα εντόπιζαν τις ελληνικές ιδιαιτερότητες, θα προσδιόριζαν τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά ενός τοπικού παραγωγικού συστήματος και τέλος, θα έθεταν ερωτήματα για το πώς το τελευταίο επηρεάζει την τοπική ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Η Θεσσαλονίκη, όπως και άλλες πόλεις, και ειδικά η γειτονιά των Συκεών, υπάρχει συγχρόνως ως ιστορικός τόπος, ως τόπος κοινωνικών συγκρούσεων και αντιθέσεων, ως τόπος με ιδιαίτερα φυσικά και οικολογικά χαρακτηριστικά, ως τόπος κατανάλωσης και ως τόπος παραγωγής. Το τελευταίο είναι ίσως εκείνο που ξεχνιέται συχνότερα, όπως δείχνουν τα προγράμματα των κομμάτων και των υποψηφίων δημάρχων, αλλά και η πλειοψηφία των μελετών για την πόλη. Ακόμα και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι (εργοδότες και εργαζόμενοι) έχουν πολύ αποσπασματική έως αρνητική εντύπωση για το πώς η παραγωγή επηρεάζει και επηρεάζεται από την ανάπτυξη της πόλης.

Όμως, η βιομηχανία και γενικά ο παραγωγικός δυναμισμός χαρακτηρίζουν τη Θεσσαλονίκη πολύ περισσότερο από άλλες ελληνικές πόλεις και οπωσδήποτε περισσότερο από την Αθήνα. Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε στη Θεσσαλονίκη συμβάλλει στην κάλυψη ενός σημαντικού κενού στην ελληνική βιβλιογραφία και κάνει μια πρώτη εκτίμηση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, που επηρεάζει καθοριστικά την ανάπτυξη της πόλης και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της.

Δίπλα στην ορατή, μετρούμενη, και καταγραφόμενη επίσημη βιομηχανία, αναπτύσσεται και εκείνη που «διαχέεται» σ' όλη την πόλη που «δε φαίνεται» και που εντοπίζεται στα χιλιάδες ημιυπόγεια, πίσω από τις βαμμένες άσπρες τζαμαρίες, στις κουζίνες και τα καθιστικά των διαμερισμάτων. Δίπλα στους χιλιάδες εργα-

ζόμενους και εργαζόμενες της «επίσημης» αγοράς εργασίας, εργάζονται επίσης χιλιάδες άλλοι (κυρίως γυναίκες), που δεν καταγράφονται στην «άτυπη» αγορά εργασίας. Η σημασία για την πόλη των δύο αυτών υποκατηγοριών, που αποτελούν ένα ενιαίο παραγωγικό σύστημα, είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμά τους: είναι ένα πλέγμα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που ενσωματώνουν το σπίτι με το εργοστάσιο, τις ανάγκες της παραγωγής με την κυκλοφορία, το κέντρο της πόλης με τις περιφερειακές συνοικίες, τη νόμιμη με την παράνομη εργασία, τους συνδικαλισμένους άνδρες μιας μεγάλης επιχείρησης με τις χωρίς συνδικαλιστική και ασφαλιστική κάλυψη φασονίστριες και τελικά, το χώρο της πόλης με τα μη-χωρικά του στοιχεία.

2. Υπεργολαβίες και φασόν

Η υπεργολαβία είναι η ανάθεση από μια επιχείρηση (εντολέα) σε μια άλλη (υπεργολάβο) της εκτέλεσης μιας εργασίας, της παραγωγής ενός προϊόντος ή της παροχής κάποιας υπηρεσίας. Αυτό επιτρέπει στον εντολέα να χρησιμοποιήσει το αποτέλεσμα της εργασίας είτε ως ειδικό προϊόν, είτε για να συμπληρώσει την παραγωγική του διαδικασία, αντί να το κατασκευάζει μόνος του, συνήθως με μεγαλύτερο κόστος (βλ. Μπενέκος, 1983 και Holmes, 1986).

Η υπεργολαβία είναι πάντα αποτέλεσμα ειδικών συμφωνιών-διαπραγματεύσεων μεταξύ εντολέα και υπεργολάβου, υπάρχει δηλαδή σ' αυτή μια σχέση εξάρτησης. Το αντίθετο συμβαίνει στην ελεύθερη αγορά, στις σχέσεις δηλαδή μεταξύ ανεξάρτητων παραγωγών, όπου μπορούν να προσφέρονται παρόμοια προϊόντα ή υπηρεσίες. Αν ο υπεργολάβος δεν χρησιμοποιεί δικές του πρώτες ύλες (τις παίρνει δηλαδή από τον εντολέα), τότε έχουμε την κλασική περίπτωση της ανάθεσης φασόν.

Μέχρι πρόσφατα οι υπεργολαβίες, και ειδικότερα το φασόν, εθεωρούντο, τόσο από τις ορθόδοξες-φιλελεύθερες όσο και από τις μαρξιστικές θεωρίες, μια αναχρονιστική εξέλιξη των προηγμένων καπιταλιστικών οικονομιών (Bagnasco, 1988). Ήταν, σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, φαινόμενα περιορισμένα στις παραδοσιακές και παρακμάζουσες βιομηχανίες που συναντώνται στα παρακμάζοντα κέντρα των πόλεων ή στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Με την ανάκαμψη και το ξεπέρασμα της κρίσης, η προοπτική που διαφαίνεται θα ήταν η ολική τους εξαφάνιση. Ειδικά για το φασόν στους «παραδοσιακούς» του κλάδους, δηλαδή στο

έτοιμο ένδυμα και στα παπούτσια, ήταν κυρίαρχη η αντίληψη ότι θα εκλείψει μετά την κρίση (στρατηγική εργοδοσίας) ή θα περιοριστεί όταν οι εργαζόμενοι/νες θα έχουν δυνατότητα καλύτερων μόνιμων απασχολήσεων.

Ο Braverman (1974) για παράδειγμα υποστηρίζει ότι οι υπεργολαβίες, εντάσεως εργασίας είναι μια «μεταβατική μορφή» που είναι ασυμβίβαστη με τη γενικότερη καπιταλιστική παραγωγή και επιλέγεται μόνο σε ειδικές περιπτώσεις. Ο Κοριά (1985) περιγράφει συστήματα υπεργολαβιών στη Γαλλία την περίοδο 1840-50, θεωρώντας τα κατ' εξοχήν απεργοσπαστικούς μηχανισμούς και τρόπους «καθυπόταξης της εργατικής δύναμης». Θεωρεί ότι οι υπεργολαβίες παρέχουν μια ιδιαίτερα εύθραυστη βάση για τη συσσώρευση και γι' αυτό αντικαταστάθηκαν από τον τεύλορισμό και το φορντισμό.

Η άποψη όμως του Braverman για τις υπεργολαβίες, βασίζεται στο γεγονός ότι θεωρεί την υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο μη-προβληματική, δηλαδή δεδομένη. Ο δε Κοριά περιορίζει την ανάλυσή του στους κυρίαρχους κλάδους του φορντισμού στη Γαλλία μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 (αυτοκίνητα, ηλεκτρικές μηχανές, ελαστικά, αλλά και σιδηρουργία) και σε ορισμένες μόνο περιοχές – αυτές των μεγάλων εργοστασίων και των σκληρών απεργιών. Όμως μελέτες της οικονομικής ιστορίας της Αγγλίας και της Ιταλίας έδειξαν ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η δουλειά με το κομμάτι και οι υπεργολαβίες του τέλους του προηγούμενου αιώνα και των αρχών του 20ου, δεν αντικαταστάθηκαν από συγκεντροποιημένες παραγωγικές διαδικασίες. Η L. McDowell και η D. Massey (1984) π.χ. έχουν αναλύσει τη δουλειά με το κομμάτι για τα έτοιμα ενδύματα στη γειτονιά του Hackney στο Λονδίνο τον 19ο αιώνα, αλλά και μετά το 1975. Σ' όλη τη μακρά αυτή περίοδο οι γυναίκες-εργαζόμενες με το κομμάτι στο Hackney παρέμειναν ανοργάνωτες και χαμηλά αμοιβόμενες. Αυτό που άλλαξε είναι η εθνικότητα των γυναικών: δεν είναι πια Αγγλίδες, αλλά μετανάστριες από χώρες του Τρίτου Κόσμου που ράβουν ρούχα στα διαμερίσματά τους.

Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν σ' όλες τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και των Η.Π.Α. (βλ. αναλυτικά Scott, 1988). Όμως τα εμπειρικά δεδομένα των υπεργολαβιών της τελευταίας δεκαετίας δεν περιορίζονται μόνο στον κλάδο των ετοιμών ενδυμάτων. Έχουν επεκταθεί σ' ένα μεγάλο αριθμό κλάδων και υποκλάδων ανάλογα με την υφιστάμενη τεχνολογία, την προσφορά εργασίας και τις τοπικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Οι νέες δυνατότητες που ανοίγονται για το βιομηχανικό κεφάλαιο

μέσω των υπεργολαβιών, συγκεντρώνουν πλεονεκτήματα, όπως π.χ. οικονομίες προοπτικής ή οικονομίες συλλογικής εξειδίκευσης (scope economies) έναντι των οικονομιών κλίμακας, ευέλικτες μορφές βιομηχανικής οργάνωσης έναντι των άκαμπτων τεύλορικών συστημάτων και αξιοποίηση υπαρχόντων ή δημιουργία νέων κατατμημένων τοπικών αγορών εργασίας, έναντι της παλαιάς ομοιογένειας.

Οι υπεργολαβίες λοιπόν δεν είναι μια αδυναμία του καπιταλιστικού συστήματος ή ένας αναχρονισμός, αλλά μια δυναμική δυνατότητα (ανάμεσα σε πολλές άλλες) προσαρμογής και αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, ένα δομικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου ευέλικτου συστήματος βιομηχανικής παραγωγής. Σημειώνουμε τις παρακάτω βασικές ερμηνείες για την ανάπτυξή τους, οι οποίες εστιάζουν στα πλεονεκτήματά τους από την πλευρά του κεφαλαίου (βλ. Friedman, 1977· Holmes, 1986· Allen και Wolkowitz, 1987):

α. η δομή και η χρονική/γεωγραφική αστάθεια των αγορών συγκεκριμένων προϊόντων επηρεάζει την παραγωγή και οδηγεί έτσι σε τάσεις για περισσότερο ευέλικτα συστήματα.

β. μέσα από την εισαγωγή πιο ευέλικτων συστημάτων παραγωγής μειώνεται το κόστος και οι απαιτήσεις για επενδύσεις σταθερού κεφαλαίου, εξοπλισμού και εξαρτημάτων.

γ. η φύση της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας στη διαδικασία παραγωγής ή συναρμολόγησης προϊόντων κάνει πιο αποδοτικό το σύστημα των υπεργολαβιών.

δ. το σύστημα αυτό, λόγω της φύσης και της δομής της προσφερόμενης εργασίας, δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες μείωσης του κόστους εργασίας και αύξησης του ελέγχου του κεφαλαίου πάνω στην εργασία.

ε. συνδέεται ακόμη με την «αναβάθμιση» της χειρωνακτικής εργασίας, και, μέσω αυτής, με την επαναφορά μεθόδων άντλησης απόλυτης υπεραξίας.

Για παράδειγμα, η δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν) σε έτοιμα ενδύματα, παπούτσια, παιχνίδια, ηλεκτρονικά κ.λ.π. είναι μια ακραία περίπτωση υπεργολαβίας, όπου όλο το κόστος για τον εντολέα είναι μεταβλητό (δεν υπάρχει καθόλου σταθερό κεφάλαιο). Επιτυγχάνει έτσι ο εντολέας το χαμηλότερο δυνατό κόστος εργασίας και την υψηλότερη ευελιξία, αντλώντας συγχρόνως άμεση υπεραξία, μέσα από την καταπάτηση και των πιο στοιχειωδών κατακτήσεων των εργαζομένων, όπως ωράρια εργασίας, άδειες, επιδόματα και ασφάλιση.

Είναι φανερό ότι οι υπεργολαβίες δεν προωθούν αυτομάτως

την αμοιβαιότητα συμφερόντων και κερδών. Οι περισσότερες εμπειρικές αναλύσεις δείχνουν τη δύναμη που εξασκεί και τους περιορισμούς που βάζει ο εντολέας στον υπεργολάθο και τις άνισες οικονομικές σχέσεις που έχουν μεταξύ τους. Γι' αυτό αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη απόψεις, όπως του ΕΟΜΜΕΧ, που υποστηρίζουν ότι:

«... το συμφέρον και των δυο επιχειρήσεων είναι αυτονόητο. Για την υπεργολαθική επιχείρηση έχουμε εξεύρεση πελατείας, τεχνική ειδικευση, οικονομική παραγωγή. Για την επιχείρηση του εντολέα υπάρχει μία αποφυγή λειτουργίας τμημάτων αντισυμβατικών, μια που δεν θα αποτελούσαν παρά βοηθητικά κομμάτια της όλης διαδικασίας και που πολλές φορές θα απαιτούσαν εξοπλισμό τελείως διάφορο από τον κύριο εξοπλισμό της επιχείρησης» (Μπενέκος, 1983: 21). Ωστόσο οι εργοδότες εργαστηρίων ετοιμών ενδυμάτων φασόν για το εξωτερικό είναι περισσότερο ευλίκρινοι: «... κάθε ρούχο έξω το βλέπουν σαν σύνολο επί μερους εργασιών των οποίων η διάρκεια είναι εκ των προτέρων γνωστή και η διαπραγμάτευση (για την υπεργολαθία) δεν γίνεται για μια φούστα ή μπλούζα αλλά για τη φούστα των 40 λεπτών και την μπλούζα των 46 λεπτών... η εργαζόμενη όμως στην χώρα μας παράγει μόνο το 55 έως 65% του έργου των ξένων και έτσι είμαστε πλήρως εξαρτημένοι από τους ξένους... και το κράτος πέρα από ευχολόγια για την αύξηση της παραγωγικότητας δεν έκανε και δεν κάνει τίποτε...» (Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων, 1985: 53-54).

Εντονότερες επιφυλάξεις αξίζει να διατυπωθούν και γύρω από την αισιοδοξία με την οποία αντιμετωπίζονται οι νέες «ευέλικτες μορφές απασχόλησης» που, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, τείνουν να αντικαταστήσουν την ακαμψία της αλυσίδας παραγωγής. Αυτές περιλαμβάνουν όχι μόνο τις υπεργολαθίες και το φασόν, αλλά και ποικίλες άλλες μορφές και σχέσεις εργασίας (π.χ. μερική, προσωρινή ή εποχιακή απασχόληση, εργασία κατά ζήτηση) με ανάλογα χαρακτηριστικά. Πέρα από τα αναντίρρητα πλεονεκτήματα για τον εργοδότη, συχνά εντοπίζονται και πλεονεκτήματα για τους εργαζόμενους, που είναι κυρίως γυναίκες και που έχουν να κάνουν με την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και το «συνδυασμό» οικογένειας και απασχόλησης, παρά τα μειονεκτήματα των συνθηκών και όρων εργασίας και αμοιβής (βλ. για παράδειγμα Gershuny, J.I., 1985· Μουρίκη, 1991).

Για να υποστηριχθούν τέτοιες απόψεις αναπαράγονται μια σειρά μύθοι, γύρω από την εργασία των γυναικών και ειδικότερα για την εργασία με το κομμάτι στο σπίτι, οι οποίοι νομιμοποιούν τόσο τις συνθήκες υπερεκμετάλλευσης και την αυθαιρεσία του εργοδότη, όσο και την εξουσία του άνδρα μέσα στο σπίτι που ταυτίζεται με το χώρο δουλειάς (για μια αναλυτική συζήτηση βλ. Βαΐου, Στρατηγάκη, Χρονάκη, 1991).

3. Η συζήτηση για τις υπεργολαβίες και το φασόν στην Ελλάδα: μια σύντομη θεώρηση

Τα θέματα των υπεργολαβιών, του φασόν και των άτυπων εργασιακών σχέσεων που τα συνοδεύουν, δεν έχουν απασχολήσει τους Έλληνες μελετητές όσο τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας. Αντιθέτως, η συζήτηση για την «ευέλικτη εξειδίκευση» και η εισαγωγή του προτύπου της «τρίτης Ιταλίας» ως επιθυμητής αναπτυξιακής επιλογής, βρίσκει συχνά ευρύτατη αποδοχή. Η έλλειψη επίσημων στατιστικών στοιχείων και η ανάγκη πρωτογενούς έρευνας πεδίου είναι οπωσδήποτε ένας από τους λόγους της περιορισμένης συζήτησης γύρω από φαινόμενα που «δε φαίνονται». Ο Τ. Γιαννίτσης (1985) για παράδειγμα, αναφέρεται στις υπεργολαβίες και στο φασόν, χωρίς να κάνει διάκριση μεταξύ των δύο. Υποστηρίζει ότι... «Η ανάλυση των εργασιών υπεργολαβίας κατά κατηγορίες μεγέθους, δείχνει ότι η σημασία τους (με ορισμένες εξαιρέσεις), φθίνει με την κλίμακα παραγωγής» (σελ. 150). Αυτό όμως προκύπτει εν μέρει μόνο από τα στοιχεία που παραθέτει. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία της ΕΣΥΕ σε εθνική κλίμακα για τη σημασία του φασόν ως ποσοστό στην ακαθάριστη αξία παραγωγής, διαπιστώνει έντονες διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον κλάδο. Δεν σημειώνει όμως ότι τα στοιχεία της ΕΣΥΕ αφορούν μόνο τις «δηλωμένες» και «τυπικές» υπεργολαβικές σχέσεις και όχι το σύνολο των σχετικών συμβάσεων μεταξύ επιχειρήσεων. Επιπλέον, τα στοιχεία αναφέρονται στη «μεγάλη βιομηχανία» (επιχειρήσεις με περισσότερους από 20 εργαζόμενους) και μόνο δειγματοληπτικά στις μικρότερες μονάδες (με 10-20 εργαζόμενους/νες). Ενδεικτική της καταστάσεως είναι η παρακάτω παρέμβαση του κ. Ευμοίρη για τις εξαγωγές ετοίμων ενδυμάτων από τη Θεσσαλονίκη, στο Α' Συνέδριο Ετοίμου Ενδύματος, Πλεκτικής και Φασόν (1985):

«... μόλις το 1982 μπόρεσε η ΕΣΥΕ να μετρήσει το φασόν... τελικά όμως τα στοιχεία δεν μπορούν να είναι απόλυτα πιστευτά... το 1983 π.χ. η ΕΣΥΕ έλεγε ότι εξάγουμε στην Δ. Γερμανία 13 εκατομμύρια T-shirts της κατηγορίας 4, ενώ οι Γερμανοί λένε ότι εισάγουμε από μας 25 εκατομμύρια τεμάχια, σχεδόν τα διπλά» (Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων, 1985: 70).

Μια προσπάθεια που θα μπορούσε να είχε θετικά αποτελέσματα είναι η μελέτη του Παυλόπουλου (1987) σχετικά με την παραοικονομία στην Ελλάδα. Εντούτοις, ο Παυλόπουλος αποφεύγει συστηματικά την ανάλυση της δομής της βιομηχανικής παραγωγής, θεωρώντας ότι πρόβλημα παραοικονομίας υπάρχει μόνο στις μικρές επιχειρήσεις (κρίνοντας μόνο τους υποκλάδους «επισκευές αυτοκινήτων» και «επισκευές ηλεκτρικών συσκευών»). Αντιθέτως στην πρόσφατη εργασία της Α. Λυμπεράκη (1991), αναλύονται διεξοδικά τα προβλήματα υπεργολαβιών και φασόν σε 4 κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Τα επιχειρήματα τεκμηριώνονται με μακρο-οικονομικές παρατηρήσεις και επιμέρους μελέτες περιπτώσεων και επιχειρείται μια προσεκτική συσχέτισή τους με τα χαρακτηριστικά της ευέλικτης εξειδίκευσης τύπου «τρίτης Ιταλίας».

Αν όμως το ενδιαφέρον των μεμονωμένων ερευνητών είναι περιορισμένο, αυτό δεν ισχύει για ορισμένους συλλογικούς φορείς. Ο ΕΟΜΜΕΧ π.χ. οργάνωσε το 1983 Διεθνή Διάσκεψη για τις Υπεργολαβίες (ΕΟΜΜΕΧ, 1983) στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού έτους ΜΜΕ. Στη σχετική εισήγηση για τις υπεργολαβίες στην Ελλάδα εντοπίζονται 4 κυρίως κλάδοι: 1) μεταλλικά εξαρτήματα κάθε φύσης για βιομηχανική χρήση (250 ΜΜΕ που δουλεύουν υπεργολαβικά με 8.000 περίπου άτομα), 2) ηλεκτρολογικό-ηλεκτρονικό υλικό (180 ΜΜΕ με 5.500 περίπου άτομα προσωπικό), 3) πλαστικά-ελαστικά (70 ΜΜΕ 1.800 άτομα), 4) ξύλο (70 ΜΜΕ και 500 άτομα). Η έκθεση αναφέρεται επίσης στο έτοιμο ένδυμα «φασόν» και στη γούνα, αλλά δεν παρέχει άλλα στοιχεία. Είναι ενδιαφέρον ότι από την έκθεση του ΕΟΜΜΕΧ απουσιάζει τελείως ο κλάδος «εκτυπώσεις-εκδόσεις», που στα στοιχεία του Γιαννίτση (1985) εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό υπεργολαβιών. Να σημειωθεί ότι ο ΕΟΜΜΕΧ διατηρεί μόνιμο γραφείο υπεργολαβιών που λειτουργεί σαν μεσολαβητής μεταξύ εντολέων και πιθανών υπεργολαβών.

Το 1985 οργανώθηκε το Α΄ Πανελλήνιο συνέδριο ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής και φασόν στη Θεσσαλονίκη, από 6 εργοδοτι-

κές ενώσεις κατασκευαστών ετοιμών ενδυμάτων. Από τα πρακτικά του συνεδρίου, γίνεται φανερή η προσπάθεια μιας ολικής αντιμετώπισης των προβλημάτων του κλάδου και μια λεπτομερής αναφορά των διαδικασιών παραγωγής, των εργασιακών σχέσεων και των προοπτικών σε σχέση με τον έντονο ανταγωνισμό από χώρες χαμηλότερου κόστους εργασίας.

Από την πλευρά των εργαζομένων, η πληροφόρηση και η συνειδητοποίηση είναι αναπτυγμένη μόνο στον κλάδο των ετοιμών ενδυμάτων και των προϊόντων από δέρμα. Η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος (ΟΓΕ) διοργάνωσε Συμπόσιο για το φασόν και τη δουλειά στο σπίτι το 1987 στην Αθήνα. Αντιπρόσωποι από κλαδικά σωματεία και μεμονωμένες φασονίστριες μίλησαν για την ανάπτυξη του φαινομένου, τις συνθήκες απασχόλησης και τις χαμηλές αμοιβές, δίνοντας μια εντελώς διαφορετική εικόνα για τις υπεργολαβίες και το φασόν απ' ότι οι δύο προηγούμενες συναντήσεις. Με τέτοιες μεθόδους κατασκευάζονται προϊόντα τόσο διαφορετικά όσο μανταλάκια στο Πέραμα, φόντια για παπούτσια και ρούχα από το Περιστέρι ως το Χαλάνδρι, καλύμματα αυτοκινήτων και παιχνίδια, ηλεκτρικές συσκευές αλλά και... βράζονται και συσκευάζονται γαρίδες (!) στο Ζεφύρι της Αττικής. Οι Δυτικές κυρίως συνοικίες του πολεοδομικού συγκροτήματος πρωτεύουσας φαίνεται ότι συμμετέχουν σε μια εκτεταμένη «κρυφή» παραγωγή μιας πληθώρας προϊόντων, ενεργοποιώντας σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, που καταγράφεται ως οικονομικά «μη-ενεργός» από την ΕΣΥΕ.

Η σχέση υπεργολαβιών και φασόν με το χώρο και τη δυναμική ανάπτυξη ορισμένων περιοχών, αναλύθηκε για πρώτη φορά το 1985 στην εργασία των Βαΐου, Χατζημιχάλη που παρουσιάστηκε στο Διεθνές σεμινάριο της Λέσβου και δημοσιεύτηκε το 1987 (βλ. Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1987). Στην εργασία αυτή γίνεται ειδική αναφορά για τα δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων στο Μεσολόγγι-Αγρίνιο και στη γουνοποιία της Καστοριάς. Το 1989 ολοκληρώθηκε μια έρευνα του τομέα «Πόλη και κοινωνικές πρακτικές» του ΕΜΠ (Βασενχόβεν κ.ά., 1989), με θέμα «Σχέσεις οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού. Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παρεμβάσεων με τη λειτουργία των ΜΜΕ» όπου γίνεται εκτενής περιγραφή των υπεργολαβικών δικτύων τριών υποκλάδων στο κέντρο της Αθήνας και αξιολογούνται οι πολεοδομικές παρεμβάσεις ως προς τις επιπτώσεις τους στη λειτουργία και εξέλιξη των ΜΜΕ (βλ. και Σαπουντζάκη, 1991). Αντίθετα, μία άλλη έρευνα που εκπονήθηκε στον ίδιο τομέα, με θέμα «Με-

λέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε σχέση με την πολεοδομική οργάνωση. Προτάσεις για ανάπτυξη περιοχής: ένα μοντέλο», αν και είχε ως πεδίο αναφοράς το Δήμο Περιστερίου στην Αθήνα, όπου υπάρχει μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις δικτύων υπεργολαβικών σχέσεων, εντούτοις δεν ασχολείται καθόλου με το φαινόμενο στα πλαίσια της λειτουργίας των ΜΜΕ (βλ. Παναγιωτάτου κ.ά., 1989).

Την ίδια έλλειψη ενδιαφέροντος για τα σημαντικά υπεργολαβικά δίκτυα στη Θεσσαλονίκη συναντάμε στην έρευνα με θέμα «Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη: κλαδική και χωροθετική ανάλυση» (Ανδρικοπούλου, Λαγόπουλος κ.ά., 1985). Σε μια μεταγενέστερη δημοσίευση αυτής της έρευνας (βλ. Ανδρικοπούλου, 1990) αναγνωρίζεται η ύπαρξη υπεργολαβιών και φασόν στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Οι παρατηρήσεις όμως είναι αντιφατικές, καθώς υποστηρίζεται ότι υπάρχει εκτεταμένη ανάθεση φασόν από επιχειρήσεις της περιοχής σε άλλες επιχειρήσεις της περιοχής και αμέσως παρακάτω διαπιστώνεται περιορισμένη ανάληψη φασόν! Επιπλέον οι σχετικές αναφορές είναι γενικές, χωρίς κλαδική-γεωγραφική εξειδίκευση και δεν υπάρχει κανένας προβληματισμός για τη δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια.

Σε μία αντίστοιχη παραγνώριση της σημασίας και της έκτασης των υπεργολαβικών σχέσεων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης καταλήγει και μία άλλη έρευνα (βλ. Αυγουστίδου κ.ά., 1987 και Κομνηνός, 1990), που υποστηρίζει την πλήρη απουσία «κάθετων» ή «σχεδόν κάθετων» διασυνδέσεων και υπεργολαβικών σχέσεων στην περιοχή.

Αντιθέτως οι αναφορές στην ιταλική εμπειρία και ο άκριτος μιμιτισμός της «ευέλικτης εξειδίκευσης», είναι πολύ διαδεδομένος. Σε μία παλαιότερη δημοσίευση, ο Α. Πεπελάσης (1986) καλούσε τους Έλληνες βιομηχάνους και το ελληνικό κράτος να αντιγράψουν τους Ιταλούς και την ευελιξία τους, παραγνωρίζοντας προφανώς ότι και οι δύο έχουν «αντιγραφεί» με επιτυχημένο τρόπο εδώ και χρόνια. Το βασικό λάθος που γίνεται σε τέτοιες βολονταριστικού τύπου προτροπές, είναι ότι τα δίκτυα υπεργολαβικών σχέσεων και η ευέλικτη εξειδίκευση είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων παραγωγικών παραδόσεων και κοινωνικών σχέσεων σ' ένα τόπο και δεν αποτελούν μία «επιθυμητή» ή «δυνατή» επιλογή για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό σ' άλλους τόπους. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν μπορούμε να «μάθουμε» από τις περιοχές της τρίτης Ιταλίας. Το σημαντικότερο μάθημα δε είναι η αδυναμία μεταφοράς αυτούσιας της Ιταλικής εμπειρίας σ' άλλες περιοχές, ούτε καν στον ιταλικό Νότο (βλ. Mingione,

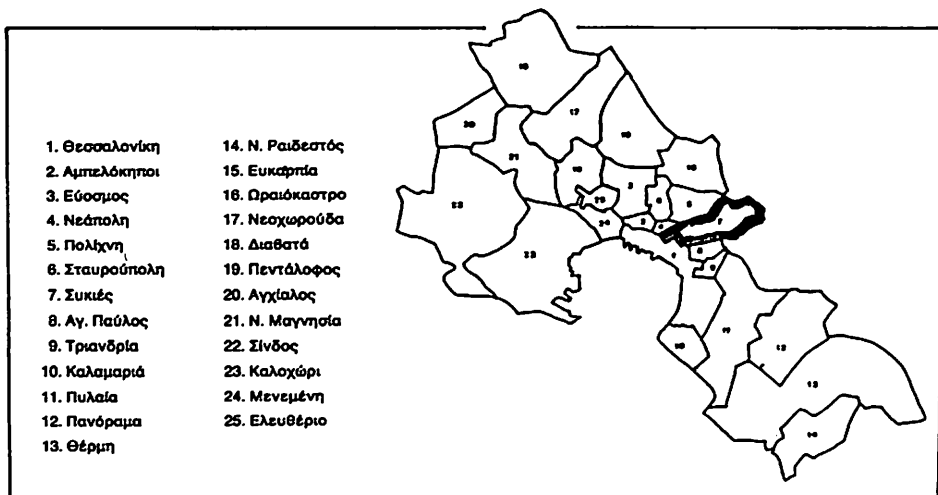
1988).

Αντιμετωπίζουμε λοιπόν με μεγάλη επιφύλαξη τις απόψεις εκείνες που αναφέρονται στην «ευέλικτη εξειδίκευση» και στα δίκτυα ΜΜΕ ως «επιλογές ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της βιομηχανίας και συγκεκριμένων περιοχών», μέσω άσκησης σχετικής πολιτικής (Κομνηνός, 1990), ή άλλες που προχωρούν ακόμα πιο πολύ και προτείνουν αμφιβόλου βιωσιμότητας «στρατηγικές ευέλικτου τοπικού εκσυγχρονισμού» σε κάποιες περιοχές με ΜΜΕ όπως π.χ. στο Ν. Καρδίτσας, ενώ τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων που παρουσιάζονται δεν μπορούν να τις στηρίξουν (Πετράκος κ.ά., 1991). Όπως συμβαίνει πάντα, η πραγματικότητα είναι περισσότερο πολύπλοκη. Έτσι, τόσο οι θεωρητικές απόψεις, όσο και οι προτάσεις πολιτικής, πρέπει να βασίζονται σε τεκμηριωμένη εμπειρική έρευνα.

4. Έρευνα σε μια γειτονιά της Θεσσαλονίκης

Η Θεσσαλονίκη (Πολοδομικό Συγκρότημα, ΠΣΘ, και Ευρύτερη περιοχή, ΕΠΘ), όπως είναι γνωστό, αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο πόλο συγκέντρωσης βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα, με ρυθμούς ανάπτυξης βιομηχανικών καταστημάτων και απασχολουμένων πολύ υψηλότερους από το σύνολο της χώρας σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο (1958-1989)². Σύμφωνα με την Απογραφή Καταστημάτων του 1984, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει σημαντική συγκέντρωση καταστημάτων και απασχόλησης στους κλάδους: καπνοβιομηχανίας, υφαντικών βιομηχανιών, ειδών ενδυμασίας-υπόδησης, επίπλων, μηχανών και πετρελαιοειδών. Από τους κλάδους αυτούς όσοι αναφέρονται στη λεγόμενη ελαφρά βιομηχανία και κυρίως το έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια, τα έπιπλα, οι εκτυπώσεις-εκδόσεις, το δέρμα-γούνα και οι λοιπές βιομηχανίες, αναπτύσσονται στους περισσότερο κεντρικούς δήμους του ΠΣΘ (Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Συκεών, Νεάπολης, Πολίχνης, Ευόσμου, Σταυρούπολης, Ελευθερίου – βλ. Χάρτη 1).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έστω και μικρή αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης στους δήμους αυτούς. Δεν φαίνεται, τουλάχιστον ως το 1988, να παρουσιάζονται στη Θεσσαλονίκη συμπτώματα «αποβιομηχάνισης» αντίστοιχα με εκείνα της Αθήνας, παρά την εμφανή κρίση και αύξηση της ανεργίας την περίοδο 1983-87, ιδιαίτερα των γυναικών. Ένα μεγάλο μέρος του δυναμι-

Χάρτης 1: Οι περιοχές του ΠΣΘ και της ΕΠΘ

σμού αυτών των δραστηριοτήτων στη Θεσσαλονίκη στηρίζεται στην ανάπτυξη των υπεργολαβιών και του φασόν, δηλαδή της βιομηχανικής δραστηριότητας που «δεν φαίνεται» και την οποία προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε μέσα από την έρευνα πεδίου³.

4.α. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Στην έρευνα πεδίου αρχικά εντοπίστηκαν οι κλάδοι και υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται υπεργολαβίες και φασόν και έγινε μια προκαταρκτική διερεύνηση κατά κλάδο (Βαΐου κ.ά., 1991α, τόμος Α'). Στη συνέχεια, τα στοιχεία επαληθεύτηκαν και εξετάστηκαν λεπτομερέστερα, σε συνδυασμό με τα στοιχεία της Ετήσιας Έρευνας Βιομηχανίας της ΕΣΥΕ, που μετρούν το πιστωτικό και χρεωστικό φασόν σε επίπεδο χώρας, Νομού Θεσσαλονίκης και Π.Σ. Θεσσαλονίκης⁴. Από τα στοιχεία αυτά εντοπίστηκαν με τη μεγαλύτερη ακρίβεια οι υποκλάδοι (τριψήφιοι και τετραψήφιοι κωδικοί) όπου εμφανίζονται υπεργολαβίες και φασόν και το ποσοστό που αυτό αντιπροσωπεύει στην ακαθάριστη αξία παραγωγής (τόμος Β').

Με τα στοιχεία αυτά και με τη βοήθεια ορισμένων συνδικαλιστών του ΕΚΘ και των υπευθύνων αρχείου του ΕΒΕΘ, συντάχθηκε ένας πρώτος κατάλογος των υποκλάδων για τους οποίους θα «επιθυμούσαμε» να είχαμε λεπτομερέστερα στοιχεία. Οι υποκλάδοι αυτοί μπορούν να χωριστούν σε τρεις ενότητες:

α. υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται κυρίως «εσωτερικές»

υπεργολαβίες (γίνεται εσωτερικός διαχωρισμός). Γι' αυτούς προκρίθηκε η διερεύνηση μέσα από συνεντεύξεις με τους εκπροσώπους των εργοστασιακών σωματείων. Δεν έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια, με βάση την υπόθεση ότι οι εσωτερικές υπερβολαβίες δεν επηρεάζουν και δεν επηρεάζονται από τη γεωγραφική οργάνωση και την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης και της ΕΠΘ, τουλάχιστον όχι τόσο όσο οι επόμενες δύο κατηγορίες.

β. υποκλάδοι όπου αναπτύσσονται κυρίως «εξωτερικές» υπερβολαβίες/φασόν (δίνουν έξω). Γι' αυτούς έγινε έρευνα με ερωτηματολόγια σε επιχειρήσεις, αφού καταρτίσθηκε κατάλογος των επιχειρήσεων συνδυάζοντας στοιχεία από τα μητρώα του ΕΒΕΘ (για τις μικρές επιχειρήσεις) και τις καταγραφές της ICAP (για τις μεγάλες). Στις επιχειρήσεις του καταλόγου που συγκροτήθηκε έγινε τηλεφωνική ερώτηση αν «δίνουν ή παίρνουν υπερβολαβίες ή φασόν». Από τις επιχειρήσεις που απάντησαν θετικά, καταρτίσθηκε νέος κατάλογος, από τον οποίο αντλήθηκε τυχαίο δείγμα 140 επιχειρήσεων.

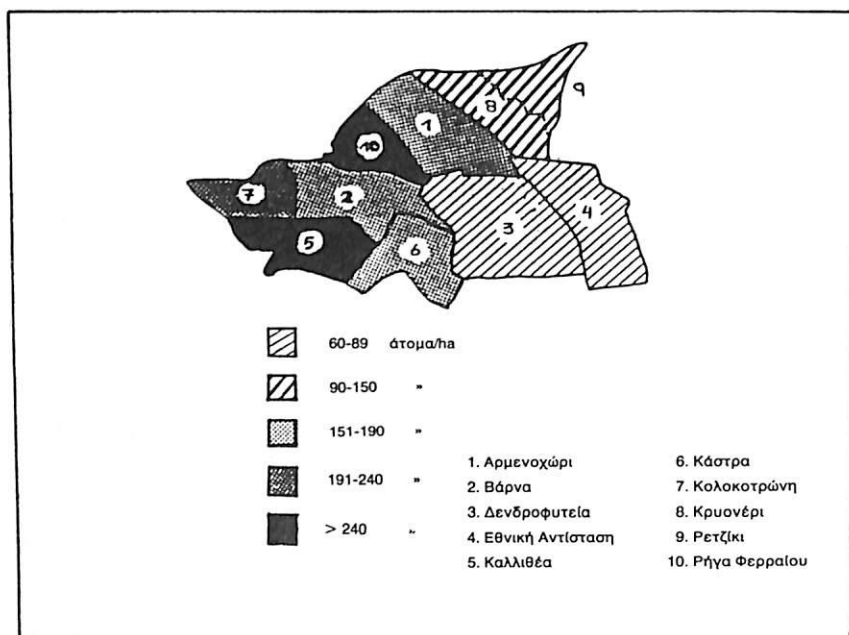
γ. υποκλάδοι όπου αναπτύσσεται το φασόν στα σπίτια ή σε μικρά συνεργεία. Στοιχεία γι' αυτούς συλλέχθηκαν με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων σε εργαζόμενους/νες.

Επιπλέον έγιναν συνεντεύξεις με φορείς της πόλης και με εργοστασιακά σωματεία εταιριών που κυρίως «διαχωρίζουν μέσα». Από τα στοιχεία της διερεύνησης αυτής προκύπτει μια πρώτη ποσοτική εκτίμηση για ορισμένους υποκλάδους των υπερβολαβιών και του φασόν (βλ. ενδεικτικά τον Πίνακα 1) καθώς και ορισμένες ποιοτικές εκτιμήσεις για την οργάνωση της παραγωγής, τις συνθήκες εργασίας και τη λειτουργία της πόλης. Από τον πίνακα 1 προκύπτει καταρχήν μία σημαντική υποεκτίμηση της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής στο ΠΣΘ (στήλες 1 και 2) μεταξύ της απογραφής της ΕΣΥΕ και των καταλόγων ΕΒΕΘ, κλαδικών σωματείων και ICAP. Η χρονική διαφορά των τριών χρόνων μεταξύ 1984-87 δεν πιστεύουμε ότι παίζει σημαντικό ρόλο, εκτός αν υποθέσουμε ότι οι συγκεκριμένοι υποκλάδοι διένυαν τότε μια περίοδο δραματικών αυξητικών τάσεων. Αυτό όμως γνωρίζουμε ότι δεν ισχύει σε μακρο-οικονομικό επίπεδο και σε εθνική κλίμακα. Για τα γουναρικά (υποκλάδος 292) π.χ., έχουμε μια σημαντική κάμψη του κλάδου και μόνο ίσως το γεγονός ότι η γουνοποιία αποκομμάτων είναι (θεωρητικά;) απαγορευμένη εκτός Ν. Καστοριάς και επαρχίας Σιατίστης, επιτρέπει την παραγνώριση της ύπαρξής της το 1984 από την ΕΣΥΕ.

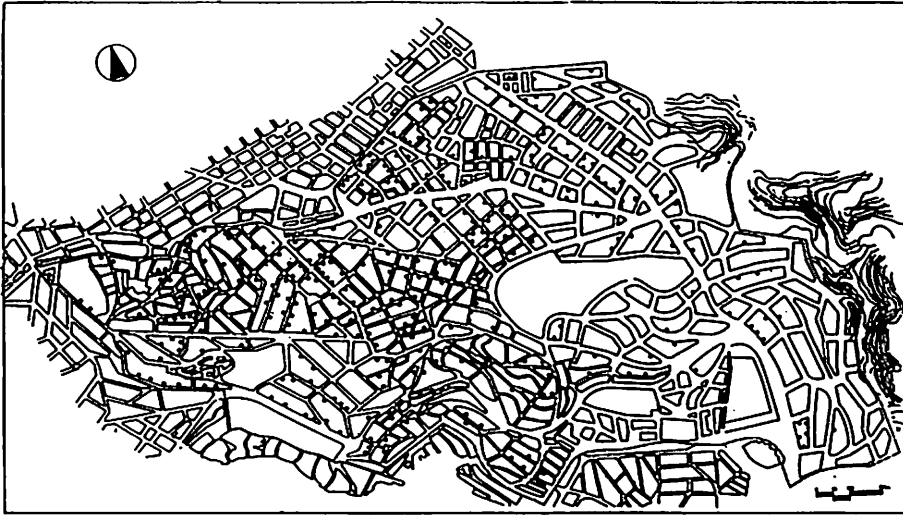
Σημαντικές διαφορές εμφανίζονται επίσης και στις στήλες 4 και 7 που επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι υπερβολαβίες και το

του δάσους του Σεΐχ Σου που εκτείνεται ανάμεσα στο παλιό κομμάτι του Δήμου Συκεών και τις νεότερες επεκτάσεις του στην περιοχή του Ρετζικιού. Ο Δήμος έχει έκταση 10.675 στρέμματα. Ένα πολύ μεγάλο μέρος αυτής της έκτασης (50,3%) είναι δάσος ή αναδασωτέα περιοχή. Εξάλλου, ο Δήμος Συκεών χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη έντονων υψομετρικών διαφορών που δημιουργούν διάφορες δυσκολίες, κυρίως στη συγκοινωνία, προσδίδουν όμως και ένα ιδιαίτερο ύφος και χαρακτήρα στην περιοχή. Η γενική εικόνα που παρουσιάζει το οδικό δίκτυο, αλλά και όλη η υποδομή, είναι προβληματική, λόγω αδιάνοικτων τμημάτων του δικτύου και της μορφολογίας του εδάφους (ΓΠΣ, 1986: 61). Η απόσταση του κεντρικού πυρήνα του Δήμου Συκεών από το κέντρο της Θεσσαλονίκης είναι μικρή (περίπου 1 χλμ.), ενώ αυξημένη προσπελασιμότητα εξασφαλίζει και ο περιφερειακός δρόμος που διασχίζει το Δήμο στο σημείο επαφής του με το Σεΐχ Σου.

Ο Δήμος Συκεών αποτελείται από 10 συνοικίες (πολεοδομικές ενότητες), όπου ο πληθυσμός και η πυκνότητα είναι άνισα κατανομημένα (Χάρτης 2). Δεν συναντώνται εξυπηρετήσεις υπερτοπικού επιπέδου εμπορικές, διοικητικές κ.λ.π. (Δήμος Συκεών,

Χάρτης 2: Πυκνότητες πληθυσμού 1988 στις Συκιές

Χάρτης 3

ΣΥΚΙΕΣ: Παραγωγικές μονάδες στον ιστό της πόλης, 1989

Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

1989). Πρόκειται για περιοχή κατοικίας με τοπικό λιανικό εμπόριο και έντονη παρουσία (φανερή και κρυφή) βιοτεχνιών. Μεγάλος αριθμός από αυτές τις βιοτεχνίες καθώς και από εργαζόμενους/νες στα σπίτια αναλαμβάνουν υπεργολαβίες και φασόν.

Οι βιοτεχνίες και μικρές βιομηχανίες είναι διάχυτες στα ημι-πόγεια, τα ισόγεια ακόμα και τους ορόφους των κατοικιών, που είναι ιδιόκτητες σε ποσοστά 60-70% (Χάρτης 3). Υπάρχουν όμως ορισμένες επαγγελματικές εγκαταστάσεις ξέχωρες από τον αστικό ιστό, όπως κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές μονάδες στην περιοχή του Ρετζικιού. Οι κατοικίες αποτελούν μόνιμη αστική κατοικία με τη μορφή μονοκατοικίας και κυρίως, πολυκατοικίας. Υπάρχουν ελάχιστες εξαιρέσεις που χρησιμοποιούνται ως δεύτερη κατοικία και μόνο στο συνοικισμό Ρετζικιού. Ο αριθμός ορόφων ποικίλλει κατά περιοχές και είναι από ένας μέχρι πέντε. Τα χαμηλότερα κτίρια συναντώνται στις ανατολικές συνοικίες του Δήμου, όπως και στο Ρετζίκι όπου και η δόμηση είναι αραιότερη (ΓΠΣ, 1986: 35-36).

Ο Δήμος Συκεών αποτελεί συνέχεια του παραδοσιακού κέντρου της Θεσσαλονίκης και είναι μακριά από τους, μέχρι πρότινος, βασικούς συγκοινωνιακούς άξονες. Συγκεντρώνει καταστήματα λιανικού εμπορίου εξυπηρέτησης καθημερινών αναγκών, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στον πολεοδομικό ιστό, με κά-

ποιας μορφής συγκέντρωση κατά μήκος των τοπικών κυκλοφοριακών αξόνων. Στο επίπεδο γειτονιάς συναντώνται μικρά διάσπαρτα καταστήματα εξυπηρέτησης της κατοικίας, ανομοιόμορφα καταναμημένα μέσα στην έκταση του Δήμου, με αποτέλεσμα μεγάλες περιοχές του να στερούνται ακόμη και των βασικών καθημερινών εξυπηρετήσεων. Οι πιο προβληματικές περιοχές από αυτήν την άποψη βρίσκονται γύρω από τα κάστρα στο σχετικά νεόκτιστο τμήμα του οικισμού κοντά στο δάσος. Τα καταστήματα χονδρικού εμπορίου, τοπικής καθαρά ακτινοβολίας, καλύπτουν μέρος των αναγκών αυτών των μικρών καταστημάτων (ΓΠΣ, 1986: 45-48 και ΤΑΠ, 1990: 41).

Οι πρώτοι Έλληνες κάτοικοι έφθασαν στην περιοχή του σημερινού Δήμου ως πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη το 1914, ενώ στα 1922 άρχισε η εγκατάσταση προσφύγων της ανταλλαγής από τον Πόντο και τη Μ. Ασία. Συγκεκριμένα, ακόμη και σήμερα, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού (7%) είναι προσφυγικής καταγωγής, ένα άλλο είναι ποντιακής καταγωγής (6%), ενώ το υπόλοιπο (87%) αποτελείται από γηγενείς (Δήμος Συκεών, 1989).

Ο Δήμος Συκεών παρουσιάζει μια συνεχή αύξηση πληθυσμού, που το 1988 έφθασε τις 39.718 κατοίκους. Συγκεκριμένα, στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1951-61) ο Δήμος, προσέλκυε σημαντικό αριθμό μεταναστών και ξεπερνούσε τους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης του ΠΣΘ, του Νομού Θεσσαλονίκης και του συνόλου της χώρας. Στις επόμενες περιόδους (1961-71 και 1971-81) οι ρυθμοί πληθυσμιακής αύξησης μειώνονται και υπολείπονται αυτών του ΠΣΘ. Εξακολουθούν βέβαια να ξεπερνούν τους ρυθμούς αύξησης τόσο του Νομού Θεσσαλονίκης, όσο και κυρίως του συνόλου της χώρας.

4.γ. Η διάχυση της παραγωγής σε μικρές μονάδες

Η μεταποίηση αποτελεί το βασικό τομέα απασχόλησης των κατοίκων του Δήμου Συκεών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εργαζόμενου πληθυσμού με τυπικές σχέσεις εργασίας (δηλαδή χωρίς να περιλαμβάνονται οι φασονιστές/τριες στο σπίτι ή στα εργαστήρια) μετακινείται καθημερινά για απασχόληση εκτός των ορίων του Δήμου: 84,4% εργάζονται εκτός του Δήμου, κυρίως στην ΕΠΘ, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς (περίπου 18%), δεν έχουν σταθερό τόπο εργασίας. Από την επιτόπια έρευνα στις βιοτεχνίες προέκυψε επίσης ότι ένας αριθμός απασχολούμενων σ' αυτές προέρχεται και από γειτονικούς δήμους. Από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ φαίνεται ότι ο μέσος όρος των απα-

σχολουμένων ανά κατάσταση στη μεταποίηση είναι χαμηλότερος από αυτόν τόσο του νομού, όσο και της επαρχίας Θεσσαλονίκης (2,6 απασχολούμενοι ανά κατάσταση έναντι 5,48 το 1984).

Όπως έδειξε και η έρευνά μας στη Θεσσαλονίκη και την ΕΠΘ, η περίοδος 1978-84 χαρακτηρίζεται από την ίδρυση πολλών νέων μικρών μονάδων που λειτουργούν κυρίως με υπεργολαβικές σχέσεις και που υπόθεση της ερευνητικής μας ομάδας είναι ότι αναπτύχθηκαν για να εκμεταλλευθούν τη θετική γενική συγκυρία (κυρίως για το έτοιμο ένδυμα, παπούτσι, δερμάτινα, ηλεκτρικές μηχανές, εργαλεία και εξαρτήματα μηχανών). Πολλές από αυτές βέβαια δεν εμφανίζονται καθόλου (φασονιστές/τριες σε σπίτι ή σε εργαστήρια), όπως προκύπτει από την επιτόπια έρευνα.

Οι πιο σημαντικοί κλάδοι της μεταποίησης στις Συκιές, τουλάχιστον από το 1973 και μετά, είναι οι ακόλουθοι: 24 (είδη ένδυσης-υπόδοσης), 26 (έπιπλα και είδη επιπλοποιίας) και 20 (είδη διατροφής), που είναι κυρίως εργαστήρια ειδών αρτοποιίας και ζαχαροπλαστικής. Οι τρεις αυτοί κλάδοι το 1984 συγκέντρωναν το 61% των καταστημάτων μεταποίησης που ήταν εγκατεστημένα στα όρια του Δήμου Συκεών και το 66% της απασχόλησης σε αυτά. Μάλιστα, η σημασία τόσο του κλάδου 24 όσο και του κλάδου 26, αυξήθηκε και σε απόλυτους αριθμούς και ως ποσοστό στην περίοδο 1978-84. Μικρή αύξηση είχε και ο κλάδος 38 (μεταφορικά μέσα: πρόκειται βασικά για συνεργεία αυτοκινήτων) που από 13 καταστήματα και 19 απασχολούμενους το 1978, αυξήθηκε σε 37 και 55 αντίστοιχα. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση του κλάδου 28 (εκτυπώσεις-εκδόσεις) το 1984, με 11 καταστήματα και 30 απασχολούμενους έναντι 1 και 2 το 1978. Πρόκειται για μετεγκαταστάσεις από τις κεντρικές περιοχές με σπουδαιότερη ένα μεταξοτυπείο με 15 απασχολούμενους εκ των οποίων κανείς (εκτός του ιδιοκτήτη) δεν κατοικεί στις Συκιές.

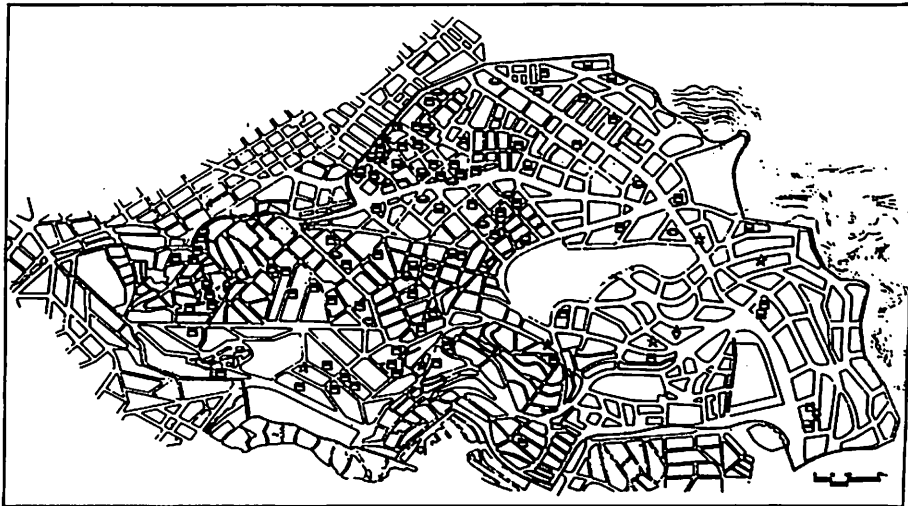
Η μονομερής συγκέντρωση της τοπικής απασχόλησης στο έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια και τα έπιπλα, όπως έδειξε η επιτόπια έρευνά μας, είναι ακόμη πιο έντονη τόσο λόγω της συγκέντρωσης των εργαστηρίων φασόν, όσο και λόγω των μεμονωμένων φασονιστών/τριών σε αυτούς τους υποκλάδους. Όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια, αυτό το χαρακτηριστικό καθιστά ευάλωτο το Δήμο Συκεών σε πιθανή οικονομική κρίση αυτών των κλάδων, που, τουλάχιστον για τον κλάδο 24, είναι πλέον ευδιάκριτη.

Οι δραστηριότητες αυτές συνυπάρχουν με τις χρήσεις κατοικίας στο εσωτερικό του πολεοδομικού ιστού (ΓΠΣ, 1986: 32) και «διαχέονται» στο σύνολο σχεδόν της έκτασης του Δήμου (εκτός από το Ρετζίκι) (Χάρτες 2-3). Το χαρακτηριστικό αυτό, μαζί με το

είδος των κλάδων και τα διαρθρωτικά τους χαρακτηριστικά, υποδηλώνει μια σχετική ομοιότητα των Συκεών με άλλες περιοχές της πόλης (χωρίς να είναι «τυπική» περίπτωση), στοιχείο που συνηγορεί στην επιλογή τους.

Η απογραφή των βιομηχανιών και βιοτεχνιών που έγινε από την ερευνητική μας ομάδα έδειξε ότι, στο εσωτερικό του αστικού τμήματος του Δήμου Συκεών (εκτός από το Ρετζίκι), η γεωγραφική τους κατανομή εμφανίζεται διαφοροποιημένη. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εμφανίζονται στη Βάρνα και το Αρμενοχώρι και ακολουθούν η Καλλιθέα, Κολοκοτρώνη, Ρήγα Φερραίου και Κάστρα. Σημαντικά μικρότερες συγκεντρώσεις παρατηρούνται στη Δενδροφυτεία (το μικρότερο ποσοστό), στην Εθνική Αντίσταση και στο Κρουονέρι. Οι ανισοκατανομές αυτές ερμηνεύονται εν μέρει από την ύπαρξη ή όχι κατάλληλων ισόγειων και ημιυπόγειων χώρων (το 70,2% των επιχειρήσεων στις Συκίες στεγάζεται σε τέτοιους χώρους) και την προσπελασιμότητα της κάθε γειτονιάς. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι οι νεώτερες κατασκευές με κάποια «ανεκτή» κατάσταση ή ακόμα και παράνομη πρόβλεψη βιοτεχνικού χώρου, βρίσκονται με υψηλότερα ποσοστά στη Βάρνα, Αρμενοχώρι, Καλλιθέα και Ρήγα Φερραίου (ΓΠΣ, 1986). Αυτές εξάλλου οι γειτονιές έχουν και τη μεγαλύτερη προσπελασιμότητα (σχέση με γειτονικούς τους Δήμους, το κέντρο, τις αρτηρίες, τις λεωφορειακές γραμμές κ.λ.π.).

Η κατανομή των βιοτεχνιών ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής, κεντήματος και κουβερτών παρακολουθεί —όπως είναι φυσικό— τη συνολική κατανομή των βιοτεχνιών κατά γειτονιά. Οι μεγαλύτερες σε μέγεθος (πάνω από 10 άτομα) βρίσκονται στη Βάρνα και το Αρμενοχώρι. Τα παπούτσια (με μια επιμέρους ειδίκευση στην κατασκευή παντοφλών) ως παραγωγική δραστηριότητα δεν εμφανίζονται καθόλου στη Δενδροφυτεία, Εθνικής Αντίστασης και Κρουονέρι, ενώ παρουσιάζουν μια συγκέντρωση στη Βάρνα, όπου βρίσκεται και η μεγαλύτερη μονάδα (25 άτομα) στο Δήμο. Τα τρόφιμα, η πλέον τοπικού χαρακτήρα βιοτεχνία, έχει την περισσότερο ισοκατανεμημένη παρουσία, που παρακολουθεί τις πυκνότητες του πληθυσμού. Αντίθετα στα έπιπλα έχουμε μια σημαντική συγκέντρωση μονάδων στο Αρμενοχώρι και στη Βάρνα (21 στις 37 βιοτεχνίες). Τα αντικείμενα από μέταλλο και τα συνεργεία έχουν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στο Αρμενοχώρι, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου σ' άλλες γειτονιές (Κάστρα, Κρουονέρι, Εθνική Αντίσταση). Τέλος οι λοιπές βιομηχανίες, λόγω του σημαντικού συνολικού τους αριθμού, παρακολουθούν κι αυτές τη γενική κατανομή, με εξαίρεση τη γειτονιά Ρήγα Φερραίου, όπου

◻	έτοιμο ένδυμα παίρνει φασόν	⊙	υποδήματα παίρνει φασόν	☆	λοιπές παίρνει φασόν
◻	» » δίνει φασόν	⊙	» » δίνει φασόν	☆	» » δίνει φασόν
⊙	έπιπλο παίρνει φασόν	⊙	συνεργ. αυτοκ. παίρνει φασόν	◇	μετάλλα παίρνει φασόν
⊙	» » δίνει φασόν	⊙	» » δίνει φασόν	◇	» » δίνει φασόν

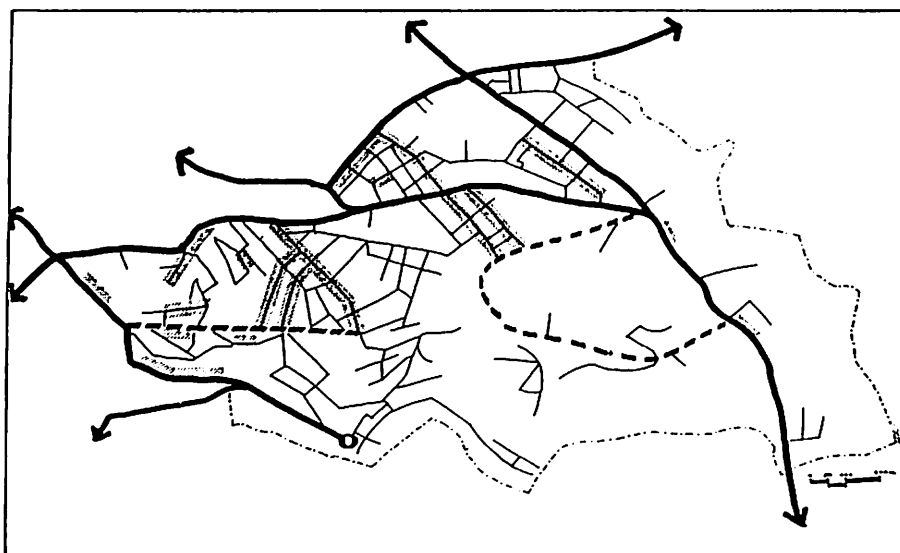
Χάρτης 4

ΣΥΚΙΕΣ: Η κατανομή των παραγωγικών μονάδων που δίνουν ή παίρνουν υπεργολαβίες/φασόν

Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

έχουμε τη μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους (Χάρτης 4).

Ο περιορισμός της έρευνας στα διοικητικά όρια του Δήμου Συκεών δεν παρουσιάζει στους χάρτες την πραγματική πυκνότητα των βιοτεχνιών/βιομηχανιών που αναπτύσσονται έντονα και προς την Πολίχνη και την Νεάπολη. Από αυτή τη σκοπιά οι χάρτες εμφανίζονται ίσως αποσπασματικοί. Μπορούν όμως μέσα απ' αυτούς να εντοπιστούν κάποια ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά για τη διάχυση των παραγωγικών μονάδων στον αστικό ιστό. Κατ' αρχήν είναι εμφανής η συγκέντρωση όλων των μονάδων και κυρίως των μεγαλύτερων σε μικρή απόσταση από τους κυκλοφοριακούς άξονες Ρήγα Φερραίου, Επταπυργίου, Παπαναστασίου και Ελπίδος (Χάρτης 5). Οι εμπορικές χρήσεις και οι αξίες γης δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη των βιοτεχνιών κατά μήκος των αξόνων αυτών, αλλά στις παρόδους τους, εκτός λίγων περιπτώσεων. Είναι εμφανής εδώ η δυσμενής θέση των γειτονιών Κάστρα και Δενδροφυτεία. Το δίκτυο των δρόμων όπου υπάρχουν βιοτεχνίες είναι τελικά ένα πολύ μικρό μέρος του συνολικού δικτύου δρό-

→ κύριοι κυκλοφοριακοί άξονες
— δρόμοι που συγκεντρώνουν βιοτεχνίες
- - - δρόμοι που έχουν μεγάλη συγκέντρωση βιοτεχνιών

Χάρτης 5

ΣΥΚΙΕΣ: Η συγκέντρωση των παραγωγικών μονάδων σε λίγους δρόμους
Πηγή: Απογραφή της ερευνητικής ομάδας

μων του Δήμου κι από αυτούς οι μεγαλύτερες πυκνότητες βρίσκονται σε εκείνους που ενώνουν βασικές αρτηρίες ή βασικούς συλλεκτήριους και έχουν κατά κανόνα μια ευθειογενή χάραξη.

4.δ. Υπεργολαβίες και φασόν

Από το σύνολο των 308 βιοτεχνικών καταστημάτων που απογράφηκαν, τα 110, δηλαδή το 35,7%, ενέχονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε υπεργολαβική σχέση παραγωγής. Από αυτά, τα 81 (73,6%) είναι στον κλάδο έτοιμου ενδύματος και τα 13 (11,8%) στον κλάδο επίπλου. Δηλαδή στους δύο αυτούς κλάδους συγκεντρώνεται το 85,4% του φασόν στη βιοτεχνία της περιοχής (Πίνακας 2).

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία (74 από τις 110 ή 67,2%) οι βιοτεχνικές αυτές επιχειρήσεις αναλαμβάνουν υπεργολαβίες. Μια ανάλυση όμως κατά κλάδο δείχνει ότι αυτό ισχύει κυρίως για τον κλάδο του έτοιμου ενδύματος (65 στις 81 επιχειρήσεις), ενώ για

Πίνακας 2: Μονάδες του Δήμου Συκεών που παίρνουν ή δίνουν φασόν

		ΚΛΑΔΟΣ		
		Έτοιμο ένδυμα κ.λπ.*	Έπιπλο	Λοιπές Βιοτεχνίες
Αριθμός επιχειρήσεων		81	13	16
Θέση στο κτίριο	Ισόγειο	33	5	9
	Ημι-υπόγειο	26	3	4
	Υπόγειο	17	5	3
Αριθμός απασχολουμένων	1	10	4	4
	2	31	6	5
	3	11	3	4
	4	10		2
	5	2		
	6-10	10		1
	11-19	5		
20-35	2			
Φασόν	Παίρνει	65	3	6
	Δίνει	16	10	10
Περιοχή από όπου παίρνει	Δ. Συκεών	2	1	
	Κέντρο πόλης	45		3
	Ανατ. Θεσ/νίκη	3		2
	Δυτ. Θεσ/νίκη	10	1	1
	άλλες περιοχές	20	2	1
Περιοχή που δίνει	Δήμος Συκεών	7	7	1
	Κέντρο πόλης		1	2
	Ανατ. Θεσ/νίκη	1		
	Δυτ. Θεσ/νίκη	4		
	Άλλο νομό	4		
	άλλες περιοχές	3	2	1
Έτος ίδρυσης	πριν '75	3	2	2
	'76-'80	7	8	2
	'81-'85	13		3
	'86-'90	50	3	6

* = Περιλαμβάνονται: 2 μονάδες που κάνουν πλεκτό, 2 μονάδες που κάνουν κέντημα και 1 μονάδα κουβέρτες.

Πηγή: Επιτόπια έρευνα της ερευνητικής ομάδας.

τους περισσότερους άλλους κλάδους (υποδηματοποιία, μηχανουργεία, τυπογραφεία, κούκλες, φωτεινές επιγραφές και είδη οικιακής χρήσης) και κυρίως για τον κλάδο της επιπλοποιίας ισχύει το αντίστροφο (10 στις 13 επιχειρήσεις αναθέτουν φασόν).

Η απασχόληση στα εργαστήρια είναι πολύ μικρή, εφόσον αυτά στο σύνολό τους σχεδόν απασχολούν 1-3 άτομα.

Οι επιχειρήσεις ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής, κεντήματος, κουβερτών κ.λπ., στην πλειοψηφία τους παίρνουν φασόν από το κέντρο της Θεσσαλονίκης (56,3%), κυρίως από τις περιοχές όπου υπάρχει έντονη συγκέντρωση αντίστοιχων βιοτεχνιών (κέντρο πόλης και κυρίως Βαλαωρίτου, Πτολεμαίων και Συγγρού). Οι επιχειρήσεις που αναλαμβάνουν υπεργολαβίες στο Δήμο Συκεών τις αναλαμβάνουν από «όπου βρουν» (50%), είτε από τους Δυτικούς Δήμους του ΠΣΘ, είτε από το Δήμο Συκεών. Αυτά τα χαρακτηριστικά κατατάσσουν τις Συκιές στις περιοχές-λήπτες φασόν.

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις των ίδιων υποκλάδων που αναθέτουν φασόν, αυτό γίνεται κυρίως σε συνοικίες του ίδιου του Δήμου Συκεών (36,8%), σε περιοχές των Δυτικών Δήμων του ΠΣΘ (21,1%) και σε άλλους νομούς (Ημαθίας, Σερρών, Κιλκίς) (21,1%). Αρκετές από τις επιχειρήσεις που αναθέτουν φασόν (6 στις 16) αρχικά αναλαμβάνουν υπεργολαβίες από το κέντρο και εν συνεχεία τις αναθέτουν σε εργαζόμενες στα σπίτια της γειτονιάς. Όσον αφορά το έπιπλο, οι επιχειρήσεις αυτές στη συντριπτική τους πλειοψηφία (76,9%) αναθέτουν υπεργολαβίες σχεδόν αποκλειστικά σε επιχειρήσεις του Δήμου Συκεών (70%) και δευτερευόντως σε άλλες περιοχές.

Στο Δήμο Συκεών παρουσιάζεται μια μεγαλύτερη συγκέντρωση «νέων» βιοτεχνιών (μετά το 1978) από τις γενικές τάσεις στο ΠΣΘ και της ΕΠΘ. Δε γνωρίζουμε βέβαια αν αυτό ισχύει και για άλλους Δήμους με παρόμοια με τις Συκιές χαρακτηριστικά. Για τις Συκιές όμως μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση, ότι την περίοδο 1985-90 (όταν ήδη είχε εκδηλωθεί η κρίση στους υποκλάδους πλεκτικής και ετοιμού ενδύματος), παρουσίαζαν συγκριτικό πλεονέκτημα ανάπτυξης μικρών εργαστηρίων, που αναλάμβαναν φασόν από τις κεντρικές περιοχές.

Τα εργαστήρια φασόν είναι όλα ισόγειοι, ημιυπόγειοι ή υπόγειοι χώροι, τους οποίους ακόμη και οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες (κυρίως όσοι δουλεύουν ατομικά ή σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις), χαρακτηρίζουν ακατάλληλους (Πίνακας 2 και Δημοκρατικός Σύλλογος Γυναικών Συκεών, 1983). Έχουν υγρασία, είναι σκοτεινοί, έχουν προβλήματα από την παρουσία των σωληνώσεων των αποχετεύσεων και συχνά πλημμυρίζουν από τη βροχή.

Όλα τα εργαστήρια αντιμετωπίζουν προβλήματα με το φως και τη θέρμανση. Όλα σχεδόν χρησιμοποιούν ηλεκτρικό φως και την ημέρα –κυρίως το χειμώνα– και σε όλα η θέρμανση από θερμάστρες υγραερίου και πετρελαίου δεν είναι επαρκής και επιβα-

ρύνει τον περιορισμένο αερισμό. Τα τζάμια στις τζαμαρίες των εργαστηρίων/βιοτεχνιών είναι γαλακτόχρωμα ή βρίσκονται πολύ ψηλά (ουσιαστικά πρόκειται για φεγγίτες) και έτσι δεν επιτρέπουν να βλέπει κανείς τι γίνεται μέσα ή οι από μέσα τι γίνεται έξω. Το γεγονός αυτό έχει δύο βασικά πλεονεκτήματα για τον βιοτέχνη: Πρώτον, το εργαστήριο δεν είναι δυνατόν να εντοπισθεί εύκολα από (τυχόν ανεπιθύμητους) υπαλλήλους διαφόρων Δημοσίων Υπηρεσιών (Εφορία, Επιθεώρηση Εργασίας, ΙΚΑ κ.λπ.). Δεύτερον, διαμορφώνει ένα σχετικά ομοιόμορφο εσωτερικό φωτισμό και δεν επιτρέπει τους εργαζόμενους να «χαζεύουν έξω». Πολύ συχνά έξω από το χώρο της βιοτεχνίας/εργαστηρίου δεν υπάρχει πινακίδα με την επωνυμία της επιχείρησης, εκτός από τις περιπτώσεις που πουλούν και λιανικά. Αυτό επιτρέπει τις συχνές αλλαγές επωνυμίας της επιχείρησης και συγχρόνως «εξασφαλίζεται» ο βιοτέχνης, καθώς γίνεται δυσκολότερος ο εντοπισμός.

Τέλος, επειδή συνήθως τα εργαστήρια/βιοτεχνίες βρίσκονται σε κτίρια κατοικίας, δημιουργούνται «τριβές» με τους ενοίκους λόγω του θορύβου που προκαλείται κατά την ώρα της εργασίας ή λόγω της αναστάτωσης της κυκλοφορίας από τη μεταφορά προϊόντων κ.λ.π.

4.ε. Η δουλειά στο σπίτι

Εκτός από την καταγραφή των βιοτεχνιών και την αναγνώριση των υπεργολαβικών σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων και συνεργειών, η ερευνητική μας ομάδα προσπάθησε να προσεγγίσει το πρόβλημα των εργαζομένων και κυρίως των γυναικών, στα σπίτια. Από το σύντομο ερωτηματολόγιο σε τυχαίο δείγμα 101 νοικοκυριών, προέκυψε ένα ποσοστό 10% των νοικοκυριών, όπου κάποιο μέλος δουλεύει φασόν. Δεδομένου όμως ότι το δείγμα παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, έχουμε ένα διάστημα εμπιστοσύνης από 6 ως 16%. Αυτό μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια *minimum* και μια *maximum* υπόθεση για την παρουσία εργαζομένων φασόν στα σπίτια των Συκεών που κυμαίνεται από 600 (*min*) έως 1.600 (*max*) νοικοκυριά.

Οι παρατηρήσεις αυτές διασταυρώνονται και με τα αποτελέσματα της έρευνας του δημοκρατικού συλλόγου γυναικών, που υπολόγισαν ότι το 1/3 περίπου των νοικοκυριών που μένουν στις Συκιές έχει κάποια σχέση με τον φασόν, είτε σαν εργαζόμενοι/νες στο σπίτι τους, είτε σε κάποια βιοτεχνία τοπική ή σε άλλο δήμο ή τέλος είναι ιδιοκτήτες, συμπέρασμα σημαντικό για το χα-

ρακτήρα της καθημερινής ζωής στην περιοχή (Δημοκρατικός Σύλλογος Γυναικών Συκεών, 1983).

Από τα άτομα που εντοπίστηκε ότι εργάζονται φασόν, έγιναν συνεντεύξεις με 28 εργαζόμενους (με μια διασπορά σε υποκλάδους). Μια διαφορά που εντοπίσαμε στις Συκιές, σε σχέση με το σύνολο της Θεσσαλονίκης, είναι η σχετικά μεγαλύτερη ειδίκευση των εργαζομένων στα σπίτια στο δέρμα –και ειδικά στα φόντια και τις τσάντες– πράγμα που δεν εμφανίζεται τόσο έντονα στις βιοτεχνίες. Από τους 28 εργαζόμενους στα σπίτια οι 7 δουλεύουν φόντια (ή άλλο μέρος του παπουτσιού) και άλλοι 2 τσάντες δερμάτινες και από αυτούς όλοι είναι άνδρες, εκτός δύο γυναικών που κάνουν φιογκάκια σε παπούτσια. Οι υπόλοιπες ειδικεύσεις είναι: έτοιμο ένδυμα με 12 εργαζόμενους, πλεκτό με 3, νάυλον τραπεζομάντηλα με 2 και από έναν άνδρα εργαζόμενο για τα: κέντημα, κουμπί-κουμπότρυπα και ψαλίδισμα κορδελών. Μπορούμε να πούμε ότι οι ειδικεύσεις είναι οι παραδοσιακού τύπου εργασίες φασόν στα σπίτια, ενώ η αναλογία γυναικών/ανδρών είναι ελαφρώς ενισχυμένη υπέρ των ανδρών στις Συκιές, λόγω της παρουσίας των υποκλάδων του δέρματος.

Η πλειοψηφία των εργαζομένων δεν έχει άλλη δουλειά πέραν αυτής του φασόν. Δουλεύουν εποχιακά αλλά σε μόνιμη βάση. Κάποια μικρά χρονικά διαστήματα και κυρίως το καλοκαίρι, σταματούν απλά και μόνο γιατί δεν υπάρχει δουλειά αυτή την εποχή. Ενώ δουλεύουν πάρα πολλές ώρες, πληρώνονται με μια μέτρια έως κακή αμοιβή, από την οποία καλύπτουν και τα έξοδα που κάνουν για την εργασία τους, καθώς και τις δόσεις για τα μηχανήματα που είναι απαραίτητα για τη δουλειά τους και που οι ίδιοι/ες αγόρασαν.

Οι γυναίκες δεν έχουν καμιά προσωπική ασφάλιση, αλλά είναι ασφαλισμένες στο ταμείο του συζύγου τους. Μια ενδιαφέρουσα διαφορά σε σχέση με άλλες γειτονιές της πόλης, είναι το σχετικά υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο, αφού η πλειοψηφία έχει πάει σε κάποιες τάξεις του γυμνασίου ή το έχει τελειώσει. Παρόλα αυτά η κοινωνική τους συνείδηση, τα ενδιαφέροντά τους, η γνώση τους για τον έξω κόσμο και γενικά η πληροφόρησή τους παραμένει σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Οι εργαζόμενες με το κομμάτι στο σπίτι στις Συκιές, και όχι μόνο αυτές, πιστεύουν ότι η ζωή τους είναι δεμένη με αυτή τη μορφή της δουλειάς κι ότι για τις ίδιες τίποτε δεν πρόκειται να αλλάξει προς το καλύτερο.

Ο χώρος εργασίας είναι μέσα στο σπίτι (22 στις 28 περιπτώσεις) και μόνο δύο περιπτώσεις απάντησαν ότι έχουν ειδικό χώρο δουλειάς. Αρκετοί (12 στους 28) έχουν αντίστοιχη εργασία σε

βιοτεχνία και το απόγευμα παίρνουν επιπλέον δουλειά στο σπίτι (στο έτοιμο ένδυμα, τσάντες και διακόσμηση παπουτσιών). Για τις γυναίκες, η γέννηση και η φροντίδα των παιδιών και οι αυξημένες οικονομικές ανάγκες, είναι οι μόνιμοι λόγοι για την εργασία φασόν στο σπίτι.

5. Η γεωγραφική δομή των υπεργολαβιών και τα τοπικά παραγωγικά συστήματα

Οι κλάδοι που αναπτύσσονται μέσα στην πόλη και σε γειτονιές όπως οι Συκιές, χαρακτηρίζονται από αδύνατες ή λιγοστές εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, έχουν όμως την ανάγκη μιας ευέλικτης τοπικής αγοράς εργασίας και πολλών και πυκνών διαπροσωπικών σχέσεων. Αυτές οι συνθήκες μπορεί να οδηγήσουν σε μια διάχυση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβικών σχέσεων, που διευρύνουν με τη σειρά τους τις αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των μονάδων και αναδεικνύουν νέες γεωγραφικές σχέσεις. Όσο ψηλότερο είναι το κόστος αυτών των αλληλοσυσχετίσεων, τόσο οι μονάδες έχουν την τάση να συγκεντρώνονται μαζί σ' ένα τμήμα ή τμήματα της πόλης. Μ' αυτόν τον τρόπο η γεωγραφική εγγύτητα λειτουργεί σαν ασφάλεια –ιδίως για τις μικρότερες από αυτές τις επιχειρήσεις– απέναντι στις αβεβαιότητες της αγοράς και στα καθημερινά προβλήματα που προκύπτουν από την παραγωγή, πληροφόρηση, διάθεση προϊόντων, ή ανεύρεση προσωπικού. Τα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη για το έτοιμο ένδυμα στο κέντρο της πόλης, για τα εξαρτήματα μηχανών στον Εύοσμο, Μενεμένη και Σταυρούπολη, για τις δερμάτινες τσάντες στη Χαριλάου και 25ης Μαρτίου, για το έτοιμο ένδυμα και τα φόντια παπουτσιών στις Συκιές, Μπότσαρη, Τριανδρία κ.ά., επιβεβαιώνουν αυτές τις παρατηρήσεις (Βαίου κ.ά., 1991α).

Η συγκέντρωση ορισμένων βιομηχανικών μονάδων έξω από τις πόλεις, είναι αποτέλεσμα ιστορικών και τεχνολογικών εξελίξεων, που όμως ποτέ δεν κατάργησε τις αποκεντρωτικές τάσεις και τη διάχυση άλλων μονάδων μέσα στις πόλεις και μάλιστα στα κέντρα τους. Η διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό των πόλεων δεν πρέπει να θεωρείται γενικά ως αναχρονισμός ή ένδειξη τεχνολογικής καθυστέρησης. Μπορεί για ορισμένους κλάδους και για ορισμένο είδος εταιριών, να είναι το αποτέλεσμα λογικών επιλογών χωροθέτησης που μεγιστοποιούν τα κέρδη αυ-

τών των επιχειρήσεων. Τα παραδείγματα από τη Νέα Υόρκη, το Λος Άντζελες, το Παρίσι, το Μιλάνο, τη Βαρκελώνη, τη Μπολόνια, τη Φλωρεντία, το Πράτο, το Οπόρτο κ.α. δείχνουν ότι σε διαφορετικές συνθήκες, διαφορετικά μεγέθη πόλεων και διαφορετικοί βιομηχανικοί κλάδοι, διαπλέκονται με τον αστικό ιστό και αναπαράγουν τους σύγχρονους όρους ύπαρξης της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» (βλ. επίσης Bagnasco, 1988 και Scott, 1988).

Όσο πιο πυκνά και αναπτυγμένα είναι αυτά τα δίκτυα της κάθετης και οριζόντιας παραγωγικής αποκέντρωσης, των βιομηχανικών διασυνδέσεων και των διαπροσωπικών σχέσεων, τόσο μεγαλύτερη είναι και η δυναμική της αστικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτό ισχύει κυρίως για μεσαίου μεγέθους πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, που δεν έχουν διοικητικές αρμοδιότητες εθνικού επιπέδου και δεν αποτελούν μητροπολιτικούς πόλους ενός διεθνούς ή ευρωπαϊκού δικτύου μεγαλουπόλεων. Ο χώρος της πόλης είναι και χώρος βιομηχανικής παραγωγής. Ο χώρος διαμορφώνεται από τις συνθήκες αναπαραγωγής ενός ή περισσότερων τοπικών παραγωγικών συστημάτων ενώ με τη σειρά του τις διαμορφώνει κι αυτός.

Το κύριο γνώρισμα ενός δυναμικού τοπικού παραγωγικού συστήματος σε μια αστική (ή μη-αστική) περιοχή είναι ο υψηλός βαθμός αποκέντρωσης της παραγωγικής διαδικασίας μέσω υπεργολαβιών. Αυτό ισχύει και αντιστρόφως: οι υπεργολαβίες και γενικά η αποκέντρωση της παραγωγής, αναπτύσσονται κυρίως σε περιοχές με πυκνό αστικό δίκτυο, όχι όμως απαραίτητα και σε μεγάλες πόλεις (Mingione και Redclift, 1985). Οι μονάδες αυτές έχουν αναπτυγμένες αλληλοσυνδέσεις με προμηθευτές εισροών για την παραγωγή και με κατασκευαστές ενδιάμεσων προϊόντων, δημιουργούν ζήτηση παροχής υπηρεσιών και οργανώνουν δίκτυα διανομής προϊόντων. Όλο αυτό το κύκλωμα επιδρά στην τοπική απασχόληση και στα τοπικά εισοδήματα, ιδιωτικά και δημοσίου, μέσω φορολογιών.

Οι γεωγραφικές αποστάσεις που ορίζουν ένα τέτοιο σύστημα είναι πολύ μικρές, για να αυξάνονται ακριβώς οι δυνατότητες προσωπικών επαφών με χαμηλό κόστος. Για παράδειγμα, η κεντρική περιοχή της Θεσσαλονίκης, γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου, όπου συγκεντρώνεται το 61% των επιχειρήσεων-εντολέων στον κλάδο του έτοιμου ενδύματος στην πόλη, είναι μόλις 1.000 επί 800 μέτρα και όλες σχεδόν οι βασικές εξυπηρετήσεις του κλάδου βρίσκονται μέσα σ' αυτή την περιοχή. Εξάλλου, η πλειοψηφία των υπεργολαβικών επιχειρήσεων βρίσκονται σε μια ακτίνα 7-8 χιλιομέτρων από τους εκάστοτε εντολείς και η μέση

απόσταση συνεργείων φασόν από τις επιχειρήσεις του δείγματος είναι 4,5 χιλιόμετρα. Τέλος, οι αναθέσεις φασόν σε σπίτια χαρακτηρίζονται στην πλειοψηφία τους από μικρές αποστάσεις: η ενσωμάτωση της «γειτονιάς» και του «σπιτιού» στην παραγωγή γίνεται σε μια ακτίνα που δεν ξεπερνά το χιλιόμετρο.

Δημιουργείται έτσι μία ιεραρχία χώρων που παρακολουθεί την ιεραρχία των αναγκών –ποιοτικών και χρονικών– της παραγωγής. Σε ένα πρώτο επίπεδο ο παγκόσμιος χώρος ενσωματώνει διαφορετικές εθνικές οικονομίες και «εθνικές» περιφέρειες όπου λειτουργούν οι επιχειρήσεις-εντολές, ακόμα μεγάλης κλίμακας υπεργολάβοι μ' αυτές κάποιων επιχειρήσεων ή μεγάλων καταστημάτων του εξωτερικού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο χώρο της συγκεκριμένης πόλης ή περιφέρειας, αναπτύσσεται ένα δίκτυο υπεργολάβων που αναλαμβάνουν τμήματα της παραγωγής της μεγάλης επιχείρησης. Τέλος, σ' ένα τρίτο επίπεδο, αυτό της γειτονιάς και του σπιτιού, όπως στις Συκιές, μεμονωμένοι φασονίστες/στριες δουλεύουν στα σπίτια τους παίρνοντας δουλειά από τα μικρά συνεργεία. Στο πρώτο επίπεδο οι παραγγελίες αλλάζουν κάθε 2-3 μήνες, στο δεύτερο κάθε εβδομάδα και στο τρίτο καθημερινά. Μ' αυτό τον τρόπο τα διάφορα νοικοκυριά στις γειτονιές της πόλης εργάζονται ως παράλληλοι, ανεξάρτητοι και αποκομμένοι εργαζόμενοι, ως ο τελευταίος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας ενός «παγκόσμιου εργοστασίου», όπως εύστοχα έχουν παρατηρήσει οι Fuentes και Ehrenreich (1984).

Για τη λειτουργία του συστήματος μέχρι σήμερα ήταν απαραίτητες τέσσερις τοπικές προϋποθέσεις: α) ανεξέλεγκτη χωροθέτηση των μονάδων, που δημιουργούνται ουσιαστικά «όπου θέλουν», β) παροχή μιας ελάχιστης υποδομής επικοινωνιών και κυκλοφορίας, γ) ανοχή και ανεκτικότητα των δημοσίων αρχών και, τέλος, δ) ευέλικτη τοπική αγορά εργασίας.

Είναι προφανές ότι μια αλλαγή σε οποιαδήποτε από αυτές τις προϋποθέσεις θα προξενήσει ανεπιθύμητες, από την πλευρά των εργοδοτών, δυσλειτουργίες στο σύστημα. Αφήσαμε τελευταία την πιο σημαντική μακρο-οικονομικού χαρακτήρα προϋπόθεση: αυτή της ζήτησης των προϊόντων που παράγουν αυτές οι εταιρίες και της συσχέτισης της όλης τοπικής παραγωγής με την κρίση του κλάδου σε εθνική και ευρωπαϊκή κλίμακα. Είναι προφανές ότι ένα αρνητικό κλίμα σε διεθνές επίπεδο θα επηρεάσει όλο το σύστημα που περιγράφουμε και θα τροφοδοτήσει πιέσεις από την πλευρά των ιδιοκτητών να διατηρηθούν οι αρνητικές για τους εργαζόμενους/νες «τοπικές προϋποθέσεις» λειτουργίας του.

6. Από την «πρωτεύουσα των προσφύγων» στην «πρωτεύουσα του φασόν»;

Η σκόπιμη αυτή λογοτεχνικού τύπου αναφορά από το γνωστό βιβλίο του Γ. Ιωάννου δεν αποσκοπεί στην ωραιοποίηση των φαινομένων που περιγράψαμε. Αντιθέτως, υπογραμμίζει με έμφαση τις σημαντικές αλλαγές που έχουν γίνει μεταπολεμικά στην πόλη και την ανάδειξη του συνόλου της Θεσσαλονίκης σε ένα κατ'εξοχήν βιομηχανικό κέντρο, που έχει μία από τις μεγαλύτερες σε ευρωπαϊκή κλίμακα συγκεντρώσεις βιομηχανιών/βιοτεχνιών στον αστικό της ιστό και τη μεγαλύτερη πανελλαδικά αναλογία εργαζομένων με υπεργολαβική σχέση στο σύνολο του εργατικού πληθυσμού. Επιπλέον, η πόλη «οργανώνει παραγωγικά» την ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας σε ένα δυναμικό βιομηχανικό πόλο και συγκεντρώνει για πρώτη ίσως φορά μετά την απελευθέρωσή της ξανά τις προϋποθέσεις για μία διεθνή παρουσία στη Βαλκανική.

Η έρευνα γύρω από τη «διάχυτη εκβιομηχάνιση» στην πόλη της Θεσσαλονίκης και, πιο συγκεκριμένα, η διερεύνηση του φαινομένου των υπεργολαβιών και του φασόν στις Συκιές, αποκαλύπτει έναν πλούτο παραγωγικών δραστηριοτήτων που βρίσκονται συνήθως έξω από τον προβληματισμό όσων ασχολούνται με τα «προβλήματα της πόλης». Ταυτόχρονα αποτελεί μια μετάθεση του ενδιαφέροντος από τις ορατές πλευρές των πολεοδομικών προβλημάτων (κυκλοφοριακό χάος, ανάμιξη ετεροειδών χρήσεων κ.λ.π.) σε κάποιες από τις αθέατες πλευρές τους, που έχουν σχέση με το παραγωγικό σύστημα της πόλης και τη λειτουργία του. Από αυτή την άποψη η έρευνα θέτει ένα ζήτημα περιεχομένου και προτεραιοτήτων των προτάσεων και μέτρων πολιτικής. Όπως αναφέρει και ο Τσουκαλός (1986: 9), η προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας δεν παράγει μόνο δεδομένα αλλά και «ιδεολογία» και μπορεί να συμβάλλει «στη ριζική θεωρητική ανακατασκευή παραδοσιακών κατηγοριοποιήσεων».

Με βάση τη συγκεκριμένη έρευνα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το παραγωγικό σύστημα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης, μ' άλλα λόγια η οικονομία της πόλης, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μορφές παραγωγής που αρθρώνονται γύρω από το φαινόμενο των υπεργολαβιών. Αυτό δεν αφορά μόνο τις άμεσα παραγωγικές δραστηριότητες, αλλά και μια πληθώρα άλλων δραστηριοτήτων που τις υποστηρίζουν ή εξαρτώνται από αυτές.

Μέσα από τις υπεργολαβίες ενσωματώνεται στην παραγωγή,

με διαφορετικές σχέσεις και συνθήκες εργασίας, ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους δεν καταγράφονται καν ως εργαζόμενοι/νες ή ενεχόμενοι/νες στην παραγωγή. Η λειτουργία του φαινομένου είναι λοιπόν καθοριστική όχι απλά για την οικονομία της πόλης με μια αφηρημένη έννοια, αλλά και για τις συνθήκες καθημερινής ζωής και την εμπειρία εργασίας ενός μεγάλου αριθμού των κατοίκων της. Αυτές οι συνθήκες και εμπειρίες διαμορφώνονται μέσα σε ένα πολεοδομικό περιβάλλον του οποίου τα χαρακτηριστικά τις προσδιορίζουν, αλλά και προσδιορίζονται από αυτές σε μεγάλο βαθμό.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο βασίζεται σε υλικό που συγκεντρώθηκε στα πλαίσια έρευνας που ανατέθηκε στους συγγραφείς από τον Οργανισμό Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης και εκπονήθηκε στο διάστημα Μάιος 1988-Φεβρουάριος 1991, βλ. Βαίου κ.ά., 1991α και Βαίου κ.ά., 1991β. Στη συλλογή των στοιχείων στο Δήμο Συκεών, πολύτιμη ήταν η συνεργασία: α) του Χάρη Ναξάκη, οικονομολόγου, β) των Κ. Χαραλαμπίδου, Χ. Καραθανάση και Κ. Παπούλια για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων σε νοικοκυριά στο Δήμο Συκεών, γ) των μελών του δημοκρατικού συλλόγου γυναικών Συκεών που συμπλήρωσαν ορισμένα ερωτηματολόγια σε φασανίστριες/στες και δ) των Ε. Αθανασίου και Ο. Ευσταθίου για τη σχεδίαση των χαρτών. Ευχαριστούμε θερμά τους παραπάνω για τη βοήθειά τους καθώς και την τότε διοίκηση του εργατικού κέντρου Θεσσαλονίκης και τους υπεύθυνους των κλαδικών συνδικάτων.

2. Για αναλυτική παρουσίαση των συνθηκών και τάσεων ανάπτυξης της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη, βλ. Βαίου κ.ά., 1991α, καθώς και τη σύντομη παρουσίαση της έρευνας στα *Σύγχρονα Θέματα* (Βαίου κ.ά., 1991β).

3. Όπ.παρ. (1).

4. Τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για το φασόν κατά κλάδο σε επίπεδο νομού και πολεοδομικού συγκροτήματος είναι δημοσίευτα. Ευχαριστούμε τον κ. Γ. Βαλατσό, Διευθυντή Βιομηχανικής Παραγωγής της ΕΣΥΕ για τη συνεργασία του.

5. Οι χρονικοί και οικονομικοί περιορισμοί της συγκεκριμένης έρευνας δεν επέτρεπαν τέτοια λεπτομερή διερεύνηση στο σύνολο της Θεσσαλονίκης.

6. Η επιτόπια έρευνα έγινε το φθινόπωρο του 1989 και την άνοιξη του 1990 για να συμπέσει με περιόδους αιχμής του φαινομένου των υπεργολαβιών/φασόν.

Βιβλιογραφία

- Allen S., Wolkowitz C., *Homeworking. Myths and realities*, Macmillan, London, 1987.
- Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ., Λαγόπουλος Α., και Σεφερτζή Ε., *Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη. Κλαδική και χωροθετική ανάλυση*, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Ανδρικοπούλου Ε., «Βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρθρωσης στη δεκαετία του '80», *Τόπος*, 1, σελ. 47-79, 1990.
- Αραβαντινός Α., Βασενχόβεν Λ., Μάρκου Μ., Παναγιωτάτου Ε., Σαγιάς Ι., Τσουδερός Ι., *Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ με την πολεοδομική οργάνωση, προτάσεις για την ανάπτυξη της περιοχής: ένα μοντέλο*, (Έρευνα για λογαριασμό του ΕΟΜΜΕΧ), ΕΜΠ, Αθήνα, 1989.
- Αυγουστίδου Μ., Κομνηνός Ν., Μιχαηλίδης Γ., Σεφερτζή Ε., Στογιαννίδου Μ., *Τεχνότοποι και βιομηχανικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, (Έρευνα για λογαριασμό της ΓΓΕΤ), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1987.
- Bagnasco A., *The Italie*, Il Mulino, Bologna, 1977.
- Bagnasco A., *La costruzione sociale del Mercato*, Il Mulino, Bologna, 1988.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ. και Χρονάκη Ζ. *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο ΠΣΘ και στην ΕΠΘ: επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Οργανισμός Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης (τόμοι 4), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1991.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ. και Χρονάκη Ζ., «Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, σελ. 70-79, 1991.
- Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ., «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, σελ. 47-53, 1991.
- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., «Νέα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, Νο 13, σελ. 99-122, 1987.
- Βασενχόβεν Λ., Λαμπρίδη Β., Λαμπρίδης Χ., Παναγιωτάτου Ε., Σαπουντζάκη Π., *Σχέσεις οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού: Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παρεμβάσεων με την λειτουργία Μ.Μ.Ε.* (Έρευνα για λογαριασμό της ΓΓΕΤ), ΕΜΠ, Αθήνα, 1988.
- Braverman H., *Labour and monopoly capital*, Monthly Review Press, N.Y., 1974
- Γιαννίτσος Τ., *Η Ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1985.
- ΓΠΣ, *Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Δήμου Συκεών*, ΥΠΕΧΩΔΕ, 1986.
- Δήμος Συκεών, *Απογραφή κατοίκων 1988. Στατιστική ανάλυση πληθυσμιακών χαρακτηριστικών*, Μimeo, Θεσσαλονίκη, 1989.
- ΕΟΜΜΕΧ, *Συνέδριο για τις υπεργολαβίες*, Αθήνα, 1983.
- Friedman A., *Industry and labour*, Macmillan, London, 1977.

- Fuentes A., Ehrenreich B., *Women in the global factory*, South End Press, London, 1984. Βλ. επίσης τη μετάφραση του Α' Κεφαλαίου στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Gershuny J.I., «Economic development and change in the mode of provision of services», στο N. Redclift, E. Mignione (eds), *Beyond employment*, London, Macmillan, 1985.
- Holmes I., «The organization and locational structure of production subcontracting», στο A. Scott, M. Storper (eds), *Production, Work, Territory*, Allena Unwin, Boston, 1986. Βλ. σε ελληνική μετάφραση «Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής», στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Κομνηνός Ν., «Τοπική ευελιξία και η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα», *Τόπος*, 1, 1990, σελ. 81-92.
- Κοριά Μ., *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνα, Αθήνα, 1985.
- Λυμπεράκη Αντ., *Ευέλικτη εξειδίκευση*; Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- McDowell L., Massey D., «A woman's place!», στο D. Massey, J. Allen (eds) *Geography matters!*, Cambridge Univ. Press, 1984. Βλ. σε ελληνική μετάφραση «Ένας χώρος για τις γυναίκες», στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική, συλλογή κειμένων από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Mingione E., *Underground economy and irregular forms of Employment the case of Italy*, Commission of the European Communities, Bruxelles, 1988.
- Mingione E., Redclift N. (eds), *Beyond employment: household, gender and subsistence*, B. Blackwell, London, 1985.
- Μουρίκη Α., «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης: ευλογία ή ανάθεμα;», *Τόπος*, 3, 1991, σελ. 97-117.
- Μπενέκος Κ., «Οι υπεργολαβίες στην Ελλάδα», στο *Διάσκεψη για τις υπεργολαβίες*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα, 1983.
- Παυλόπουλος Π., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1987.
- Πεπελάσης Α., «Ανασυγκρότηση εδώ και τώρα», *Το Βήμα*, 29-6-1986, 1986.
- Πετράκος Γ., Ζήκος Σπ. και Ζαχαρόπουλος Θ., «Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής σε τοπική κλίμακα», *Τόπος*, 3, 1991, σελ. 69-96.
- Σαπουντζάκη Π., «Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος: μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 1991, σελ. 61-69.
- Scott A., *Metropolis: from the division of labour to urban form*, Univ. of California Press, Los Angeles, 1988.
- Σύνδεσμος Κατασκευαστών Ετοιμών Ενδυμάτων (κ.ά.), *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο ετοιμού ενδύματος, πλεκτικής και φασόν*, Θεσσαλονίκη, 1985.
- ΤΑΠ, *Τοπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα Δήμου Συκεών*, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Τσουκαλάς Κ., «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 1986, σελ. 3-71.